

CZAGÁNY ZSUZSA – MUCKENHAUPT ERZSÉBET – PAPP ÁGNES

LITURGIKUS ÉS KOTTÁS KÖZÉPKORI KÓDEXTÖREDÉKEK A CSÍKSOMLYÓI FERENCES KOLOSTOR EGYKORI KÖNYVTÁRÁNAK ÁLLOMÁNYÁBAN

Abstract: [Medieval notated liturgical fragments from the collection of the Franciscan Cloister at Csíksomlyó] The present catalogue and study contain a detailed analysis of medieval liturgical fragments found in the Csíki Székely Múzeum at Csíkszereda. The majority of the 30 fragments of the catalogue were preserved as covers of 15th–17th century books coming from the Franciscan Cloister at Csíksomlyó and they became available for research in the 90s of the twentieth century. Since our work is primarily music-historical in nature, we devoted special attention to notated fragments and in cases of non-musical liturgical fragments we also focussed on observations significant from the point of view of a musical analysis of the repertory. – In describing the fragments, characterizing their outward appearance and arranging the bibliographical information we followed the methods used in the Hungarian series *Fragmenta Codicum* but supplemented them with a detailed description of the liturgical content as well. Our observations and the results of our investigation are summarized in the introductory study. The melodies on the fragments were submitted to a comparative analysis by using sources selected from a wide geographical area and including a deep analysis of melodic variants and different types of notation. Based on the results of these studies we tried to draw conclusions as to the possible age, provenance and place of usage of the original full manuscripts.

Rezumat: [Fragmente de codice medievale liturgice cu notație muzicală în colecția bibliotecii Mănăstirii Franciscane din Șumuleu-Ciuc] În catalogul și studiul care-l însoțește am analizat detaliat fragmentele de codice liturgice medievale păstrate în Muzeul Secuiesc al Ciucului din Miercurea Ciuc. Majoritatea celor 30 de fragmente incluse în catalog s-au păstrat ca elemente ale legăturii cărților din secolele 15–17 ce provin din fosta bibliotecă a Mănăstirii Franciscane din Șumuleu-Ciuc, și au ajuns accesibile pentru cercetători în anii '90 ai secolului al 20-lea. Întrucât studiul urmărește în primul rând obiective de istoria muzicii, am acordat o atenție deosebită fragmentelor cu notație muzicală, iar în cazul analizei fragmentelor liturgice fără note am dat prioritate criteriilor analizei repertoriului muzical. – În descrierea fragmentelor, aspectului lor exterior și a datelor bibliografice am urmat sistemul metodologic elaborat în cursul editării seriei *Fragmenta Codicum* din Ungaria, întregindu-l cu o descriere detaliată a conținutului liturgic. Constatările și rezultatele cercetării noastre le-am rezumat în studiul introductiv. Temele muzicale conținute în fragmente le-am supus unei analize comparative bazate pe surse selectate dintr-o arie geografică largă, și care include o analiză profundă a repertoriului, variantelor melodice și a diferitelor tipuri de notație. Rezultatele cercetării ne-au permis să încercăm tragerea unor concluzii privind datarea, proveniența și locul utilizării vechilor codice.

Bevezetés

A csíksomlyói ferences kolostor egykori könyvtára, Erdély egyik legértékesebb és leggazdagabb egyházi könyvgyűjteménye jól ismert a magyar tudományosság számára; különböző rétegeivel behatóan foglalkozott a szakirodalom.¹ Jelen munkában egy újabb szempont alapján középkori liturgikus kódextöredékeit kívánjuk áttekinteni. A nevezetes műemlékkönyvtárat ma nagyrészt a csíkszeredai Csíki Székely Múzeum kezeli. A teljes állomány akkor vált kutathatóvá, amikor annak elveszettnek hitt kincsei a 20. század második felének viszontagságai után végleg visszakerülhettek Csíkszeredába.² Egy részüket addigra restaurálták, megteremtve ezáltal a töredékanyag feltérképezésének és

¹ GLÓSZ Miksa: *A Csík-Somlyói Szent-Ferencz-rendi szerzetesek nyomdájában az 1662-1884-dik évig megjelent könyvek és egyéb nyomtatványok teljes czímtára*. Csík Somlyón, 1884. – Uő: *A Csík-Somlyói Szent-Ferenczrendi szerzetesek könyvtárában található régi magyar könyvek jegyzéke*. Csík-Somlyón, 1885. – BARÁTH Béla: *Ősnyomtatványok Csíksomlyón*. = *Erdélyi Tudósító* XX. (1941). 4. szám. 54–56. 6. szám. 88. – RADÓ Polikárp: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum*. Szerk. MEZEY László. Budapest, 1971. – MUCKENHAUPT Erzsébet: *Cărți aldine pe teritorul județului Harghita*. = *Acta Hargitensia*. Miercurea Ciuc/Csíkszereda, 1980. 171–180. – KEVEHÁZI Katalin – MONOK István: *XVI–XVII. századi könyvgyűjtők kötetei a csíksomlyói ferences rendház könyvtárában*. = *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*. Tomus XXI. Szeged, 1985. 121–128. – MUCKENHAUPT Erzsébet: *XVI. századi német reneszánsz típusú szignált könyvkötések a csíksomlyói műemlékkönyvtár gyűjteményében*. Kolozsvár, 1993. (*Erdélyi Tudományos Füzetek* 216.) – PINTÉR Márta Zsuzsanna: *Ferences iskolai színjátszás a XVIII. században*. Budapest, 1993. – DIAMANDI, Saviana – PAPP Ágnes: *Codex Caioni saeculi XVII (Facsimile, Transcriptiones)*. București – Budapest, 1993–1994. (*Musicalia Danubiana* 14/A–B) – MUCKENHAUPT Erzsébet: *A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei*. Könyvleletek 1980–1985. Budapest – Kolozsvár, [1999]. – Uő: *Lövöldi kötés a csíksomlyói ferences könyvtárban*. = *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár, 1996. 402–408. – PAPP Ágnes: „*Sacri Concentus*”. Kájoni János, a muzsikus. = *Zenatudományi írások 1998*. Szerk. LÁSZLÓ Ferenc. Kriterion – MTA Zenatudományi Intézet. București – Budapest, 1999. 41–51. – *Annotationes in regulam Divi Augustini episcopi, hungarico sermone luculentissime donatam, in gratiam fratrum eremitarum ordinis Sancti Pauli eremite*. Szerk. SARBAK Gábor. [Csíkszereda], 2001. (A Csíksomlyói Ferences Kolostor kincsei 2.). – MUCKENHAUPT Erzsébet: *A csíksomlyói könyvkötő műhely első korszaka*. = *Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára 1802–2002*. Marosvásárhely, 2002. 341–359. – Uő: *Négy Anton Koberger-makulatúra*. = *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve 2004*. Csíkszereda, 2004. 147–160. – BENEDEK Éva – MUCKENHAUPT Erzsébet: *Az 1985. évi „menthetetlennek” nyilvánított csíksomlyói könyvlelet konzerválása és azonosítása*. = *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve 2004*. Csíkszereda, 2004. 161–186. – KÁJONI János: *Organo Missale*. Közr. RICHTER Pál. Csíkszereda, 2005. (A Csíksomlyói Ferences Kolostor Kincsei 3.). – PAPP Ágnes: *Reduktion und Vereinfachung in der Orgeltabulatur: stellt „Sacri Concentus” des Franziskaners P. Joannes Kájoni einen Sonderfall dar? = „Plaudefurba pauperacula” Franziskaner Geist in der Musik, Literatur und Kunst*. Hrsg. v. Ladislav KAČIC. Bratislava, 2005 (megjelenés alatt).

² MUCKENHAUPT: *A csíksomlyói ferences könyvtár... i. m.* 13–18.

tudományos feldolgozásának feltételeit. Utóbbinak ötlete 1999-ben vetődött fel először, és valósult meg egy belső használatra készült adatbázis formájában. A most közlésre kerülő katalógushoz és az alaposabb vizsgálathoz ez szolgált számunkra kiindulópontul.

A töredékanyag 15–17. századi könyvek borítójaként, vagy kötésének megerősítéseként maradt fenn, s túlnyomó része még ma is ebben az állapotban található. A sokat megélt és többnyire nagy károkat szenvedett 1985-ös könyvlelethez tartozó darabokat viszont T-jelzettel ellátva külön őrzik. Ezek közül hat (T 1/b, T 49/b, T 55/b, T 56/c-d, T 106) öt ősnymotatvány kötéséből került elő,³ három pedig KÁJONI János (1629/30–1687) ferences szerzetes két nevezetes kéziratának, a *Kódexnek* és a *Sacri Concentusnak* a borításaként maradt ránk (T 35/a-b, T 36).⁴ A 2203. és 330. jelzetű könyvek kötéstáblájáról a múzeumban időközben lefejtették a pergamentöredékeket, így azok hátoldala is láthatóvá és tanulmányozhatóvá vált. Konzerválás és dokumentálás után azonban a lapok visszakerültek a hordozókönyvre, így külön jelzetet nem kaptak. Mindebből következik, hogy feldolgozott töredékeink egy részének csupán egyik oldala hozzáférhető, leltári számuk pedig megegyezik a hordozókönyv jelzetével.

A helyszíni kutatás során elsősorban a középkori hangjelzett liturgikus kódextöredékeket kívántuk számba venni és zenetörténeti szempontból elemezni. Minthogy természetszerűleg látókörünkbe kerültek a kotta nélküli liturgikus fragmentumok is, melyek szintúgy tanulságosak egy ilyen vizsgálat számára, ezeket is belefoglaltuk katalógusunkba. Kihagytuk azonban a nem liturgikus tartalmú emlékeket (T 142, Inv. 677), valamint a későbbi, szűkebb értelemben nem kódexnek minősülő zenei töredékeket.⁵ A jegyzékbe végső soron 30 tételt vetünk föl, egyetlen kivétellel (T 1/b) valamennyi pergamenkódexből származik. Az anyagkezelés megkönnyítése céljából ezeket saját sorszámmal láttuk el, amelynek betűjelzése (Cz. Fr.) a történelmi csíki könyvtárat jelképezi.

A jegyzékben számottevő helyet foglalnak el a hordozókönyvekre és azok történetére (eredetére, tulajdonosaira, használatára) vonatkozó információk. Nyomtatási idejük mintegy 150 évet fog át, s nyomdahelyeik Európa nevezetes „könyves” központjaitól (Basel, Lyon, Velence, Köln, Wittenberg, Krakkó) a kolozsvári Heltai-nyomdáig terjednek. Többféle sajátosságuk révén méltók a fi-

³ MUCKENHAUPT: *A csíksomlyói ferences könyvtár... i. m.* No. II. 10, II. 25, II. 64, II. 76, II. 77. – Napjainkban 119 ősnymotatványt őriz a könyvtár. Vö. BENEDEK Éva – MUCKENHAUPT Erzsébet: *Az 1985. évi „menthetetlennek” nyilvánított csíksomlyói könyvlelet konzerválása és azonosítása... i. m.* 161 – 186.

⁴ MUCKENHAUPT: *A csíksomlyói ferences könyvtár ... i. m.* No. II. 108, II. 110.

⁵ Ilyenek a T 35/c jelzet alatt nyilvántartott orgonatabulatúrás, ill. menzurális kottájú papírtöredékek.

gyelemre: tartalmuk mellett tulajdonosi és olvasói bejegyzéseik, esetleg művészi értékű kötéseik a kor művelődéséről, szellemi és társadalmi légköréről nyújtanak sokszínű képet, és egyszerre vallanak életszerűen nemcsak a könyvtár és a könyvek, hanem a könyveken megbúvó töredékek sorsáról is. A 15. században alapított csíksomlyói ferences kolostor könyvtára a későbbi századok folyamán magába olvasztotta számos megszűnt magyarországi és erdélyi kolostori könyvtár és több világi személy jelentős könyvanyagát.⁶ Így az általunk tárgyalt anyagban is találunk nevezetes possesszorokat; a kolozsvári jezsuita kollégium könyvtára⁷ két (Inv. 1953, 3786), EBECZKI Pál és KÁSZONI Miklós 17. századi székelyföldi bibliofil pap három (Inv. 683, 1953, 2191), illetve egy (Inv. 1953) kötetel képviselteti magát.⁸ Továbbá ugyancsak egy könyvvel (Inv. 1241) szerepel a 18. század elején alapított és pápai jóváhagyással működő csíksomlyói Szeplőtelenül fogantatott Sárlos Boldogasszony Társulata (a diákok Mária Társulata) könyvtára.⁹ Az utolsó tulajdonosra, a csíksomlyói ferences könyvtárra a 17–18. századi datált bejegyzések és a 19–20. századi szignatúrák utalnak, mint az akkori leltározások nyomai.¹⁰

A hordozók – könyvek és kéziratok –, valamint a kötésükből előkerült kéziratot vagy nyomtatott kísérő anyag pontos leírását nemcsak azért tartottuk szükségesnek, hogy az adatok által a könyvtörténeti egységet érzékeltessük, hanem azért is, mert mindezek hozzájárulhatnak a kötés pergamentöredéke, ill. a töredék képviselte valamikori kézirat eredetének, használatának felderítéséhez. Igaz, csak kevésszer lehettünk olyan szerencsések, hogy a könyv útjáról, a díszes kötésről, a társtöredékekből és magából a fragmentumból szerzett ismeretek egymást támogatták, és látványos azonosításhoz vezettek.

Arra törekedtünk továbbá, hogy katalógusunkban világosan megjelenjenek a töredékek külső ismertetőjegyei (a méreteken kívül a szöveg- és kottaírásra, a díszítésre vonatkozó) és egyúttal minél teljesebb legyen tartalmi meghatározásuk. A hozzávetőleges proveniencia-megjelölés mögött lehetőség szerint bőséges paleográfiai, liturgiai, zenei adatolás áll, amely jóval túlnő a katalógus szűk keretein.

⁶ MUCKENHAUPT: *A csíksomlyói ferences könyvtár... i. m.* 37–52.

⁷ JAKÓ Klára: *Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója: 1579–1604. Erdélyi könyvesházak.* I. Szeged, 1991. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 16/1.).

⁸ KEVEHÁZI-MONOK: *i. m.* 124–126. – MUCKENHAUPT: *A csíksomlyói ferences könyvtár... i. m.* 45–46.

⁹ GYÖRGY József: *A ferencrendiek élete és működése Erdélyben.* Cluj-Kolozsvár, 1930. 182–183. – BÁNDI Vazul: *A csíksomlyói róm. Kath. Főgymnasiumban fennálló „Mária Társulat”. = A csíksomlyói róm. Kath. Főgymnasium értesítője az 1893–94. tanévről.* Csik-Szeredában, 1894. 6–29.

¹⁰ A gerincen látható, csak számokból összetevődő jelzet datálása még bizonytalan (18. század második fele?).

Ezért az összetett elemzés során egybegyűjtött, említésre méltó részletmegfigyeléseket és a belőlük levont következtetéseket, amelyek mind arra irányultak, hogy az illető kódextöredék által felmutatott liturgikus és zenei rítus vagy úzus mibenlétét meghatározzuk, a következőkben tárjuk az olvasó elé. Megkülönböztetett figyelmet szenteltünk a fragmentumok külső ismertetőjegyei és belső-tartalmi tulajdonságai határmezsgyéjén álló hangjegyírásnak. Köztudott, hogy a középkori Európa térségei, liturgikus zenét ápoló intézményei nemcsak az egyetemes gregorián repertoár szűkebb, lokális válogatásait, sajátos dallamvariánsait foglalták rendszerbe, hanem kottaírásukban is sokszor egyéni utakon jártak. Az ismeretlen eredetű töredékek olykor éppen az általuk rögzített notációfajták segítségével fejezik ki a leglátványosabban hovatartozásukat egy-egy régióhoz, egyházmegyéhez, kolostorhoz, s szabnak irányt a további tartalmi kutatásnak.¹¹ A zenei paleográfiai elemzés így kiindulópontja és állandó kísérője-kiegészítője volt a hajdani kódexek eredetét feltárni kívánó vizsgálatunknak.

A notáció nemcsak az egyes fragmentumok azonosításában, hanem azok csoportosításában is meghatározó szerephez jutott. A továbbiakban töredékeinket is ennek megfelelően tagolva ismertetjük.

A nyolc kvadrát kottaírású töredék (Cz. Fr. 23–30.) esetében kézenfekvőnek látszik a magyarországi, illetve erdélyi ferences eredet vizsgálata. A csíksomlyói volt Erdély egyetlen ferences kolostora, könyvtára pedig az egyetlen egyházi gyűjtemény, amely túlélte a reformáció és török-tatár betörések viharait.¹² Éppen ezért nagy a valószínűsége annak, hogy megszűnt ferences és más rendházak anyagához hozzájutott. A csíksomlyói könyvtár mai állományának vizsgálata marosvásárhelyi, tövisi, kolozsvári, kecskeméti ferences, brassói domonkos és lövöldi karthauzi használatú könyvek beolvadását igazolta.¹³ A máig megőrzött kvadrát hangjelzéses könyvborításokban minden bizonnyal elsősorban ferences, másodsorban más szerzetesrendek (domonkosok, ágostonos remeték, bencések, karthauziak)¹⁴ elpusztult középkori kódexeinek maradványait gyaníthatjuk.

Kisebbik részük (Sign. Inv. 683, 35/a – Cz. Fr. 23, 29.) nem tartalmaz azonban olyan mennyiségű, ill. olyan jellegzetes szöveg- és dallamanyagot,

¹¹ A notációnak valamely intézményrendszer identitását kifejező szerepéről lásd SZENDREI Janka: *A hangjegyírás szerepe a kódexek provenienciájának kutatásában*. Ars Hungarica XVII. (1989). 1. sz. 33–36. – Uő: *Choralnotation als Identitätsausdruck im Mittelalter*. Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae XXVII. (1985). 139–170.

¹² F. ROMHÁNYI Beatrix: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. [Budapest], 2000. 19. – A késő középkorban fennálló ferences kolostorokon kívül a 16. század eleji sikertelen brassói kolostoralapítást is tekintetbe vehetjük. Uo. 15.

¹³ MUCKENHAUPT: i. m. 39, 40.

¹⁴ Vö. *Magyarország zenetörténete I. Középkor*. Szerk. RAJECZKY Benjamin. Budapest, 1988. 206–211.

amely egyértelműen igazolná a hazai (erdélyi) ferences provenienciát. Ennek ellenére a kvadrát hangjegyrítés, a gothico-rotunda betűírás, valamint más apró tartalmi jelek együttes előfordulása valószínűsítheti azt.

Az 1187. számú töredéken (Cz. Fr. 25.) a szokatlan módon rubrikázott oráció és vele együtt a magyarországi ferences hagyománnyal teljesen egyező két antifónadallam utal erre.¹⁵ Ezután szinte természetesnek vehetjük, hogy a ferences dallamváltozattal egyezik a 217. számú fragmentum (Cz. Fr. 24.) responzóriuma is,¹⁶ hiszen a külső jegyek alapján azonos kódexből származónak véltük mindkettőt.

A 488–490. jelzetű töredék (Cz. Fr. 27.) nagyhét hétfőjének laudes-antifónáit tartalmazza. A *Faciem meam*-ciklus már a legkorábbi zsolozsmaforrásokban feltűnő, a középkor végéig Európa-szerte egységesen hagyományozott gregorián dallamkészlethez tartozik, így pusztán megjelenéséből hordozójának sem tágabb földrajzi, sem szűkebb intézményi eredetére nem következtethetünk. E negatív megállapítást a zenei analízis eredményével ellensúlyozhatjuk: Bár a csonka tételsor második darabjaként felbukkanó *Appenderunt mercedem* antifóna utolsó sora igen elmosódottan olvasható, a kottasorból világosan látszik, hogy záróhangja a 4. tónust jelző *e*. Ez arról tanúskodik, hogy a töredék nem a magyarországi egyházmegyei forrásokban általános 1. tónusú, *d*-zárlatú dallamalakot, hanem a nyugat-európai, térségünkben a ferences kódexekre jellemző változatot rögzíti.¹⁷

Ferences eredetű töredékeink közé sorolhatjuk a T 36-os (Cz. Fr. 30.) hymnarium-részletet, amely hangjegyekkel csupán egyetlen énektételt őrzött meg: a Mária Magdolna zsolozsmába illeszkedő *Nardi Maria pistici* himnuszt.¹⁸ Az összehasonlítás során lelőhelyeit kizárólag ferences, vagy ferences hatást mutató környezetben találtuk meg.¹⁹

¹⁵ Rubrikázott orációt találunk ugyanígy a 14. századi magyarországi ferences antifonáléban (Budapest, Egyetemi Könyvtár Ms. 118).

¹⁶ Ahol a kettő eltér egymástól, ott a töredék a térségünkre jellemző pentaton dallamfordulatot használja a ferences antifonále diaton változatával szemben.

¹⁷ Az *Appenderunt* antifóna két különböző, esztergomi és magyarországi ferences forrásokban hagyományozott dallamalakját lásd *Antiphonen* 1–3. Közr. DOBSZAY László – SZENDREI Janka. Kassel – Basel 1999. (Monumenta Monodica Medii Aevi V.) vol. I. Nr. 1338. [A továbbiakban: MonMon V.].

¹⁸ A csak szöveggel lejegyzett és azonosított himnusztöredékek, mindkettő Visitatio BMV ünnepére: *O Christi mater caelica* és *De sacro tabernaculo*. Lásd: *Analecta Hymnica Medii Aevi*. Közr. Guido Maria DREVES – Clemens BLUME – Henry Marriott BANNISTER. Leipzig 1886–1922. LII. (1910). 43–44. [A továbbiakban: AH].

¹⁹ AH LI. (1908) 74.; *Hymnen (I.) Die mittelalterlichen Hymnenmelodien des Abendlandes*. Közr. Bruno STÄBLEIN. Kassel – Basel 1956. (Monumenta Monodica Medii Aevi I.) Mel. 753; a források felsorolása uitt. 443. [A továbbiakban: MonMon I.] – BAROFFIO, Giacomo: *Iter Liturgicum Italicum. Repertori*. <http://musicologia.unipv.it/baroffio/repertori.html>.

Az 1241-es (Cz. Fr. 5.) leltári számú Missale-töredék ugyan nem tartalmaz kottát, de mivel bizonyítottan látjuk ferences eredetét, itt említjük. Rajta a pünkösdi utáni XVII. vasárnap miséje a kuriális ritusú római missale és a magyarországi ferences misekódexek tételrendjét követi.²⁰

A tartalmi elemzés két utolsó kvadrát notációs töredékünkön nem vezetett kézzelfogható eredményre, sőt, esetükben feltételezéseinket még az eddigieknél is óvatosabban kell megfogalmaznunk. Az 1578. jelzetű fragmentum (Cz. Fr. 28.) egy, a hagyományos felépítésű mise- és zsolozsmakódexekben ritkábban előforduló tételsoportot őriz. A nagycsütörtöki lábmosás szertartásához kapcsolódó antifónákat a középkorban különböző műfajú könyvek tartalmazhatták.²¹ A 13. századtól leginkább processionalékban, ezt megelőzően mind mise-, mind zsolozsmakódexekben felbukkannak, jelenlétük azonban inkább véletlenszerű mint következetes.²² Az antifónák és a hozzájuk társuló zsoltárok, verzusok hosszú ciklusokba rendeződtek, s a ciklusok összeállításában az egyes források nagyfokú változatosságot mutatnak. Bár a töredékünkön szereplő tételek más – hazai és külföldi – forrásokban is előfordulnak, a teljes sorozattal ilyen összeállításban és elrendezésben eddig másutt nem talákoztunk.

A rendkívüli mértékben megrongálódott 1119-es számú antifonále-töredék (Cz. Fr. 26.) azonosított darabjai közül a nagybőjti *Omnis plantatio* érdemel figyelmet. Eddigi kutatásunk alapján úgy tűnik, az antifóna Közép-Európán kívül ismeretlen volt, s térségünkben is a ritkaságok közé tartozott. Magyarországon eddig sem világi, sem szerzetesi forrásban nem találtuk nyomát, külföldi lelőhelyei közt viszont feltűnően nagy százalékban fordulnak elő délnémet monasztikus források.²³ Az antifóna jelenléte, valamint a töredék kvadrát notációja együttesen utalhat töredékünk monasztikus (bencés) eredetére.

²⁰ *Missale secundum morem sanctae Romanae ecclesiae*. Venezia, 1493; Ferences graduále, Budapest, Egyetemi Könyvtár, Cod. lat. 123.; Ferences missale, Güssing, Klosterbibliothek der Franziskaner, Cod. 1/29.

²¹ Katalógusunkban „processionale”-ként jelöltük meg a töredék műfaját, minthogy azonban nem ismerjük a fennmaradt pergamenlapnak a hajdani kódexben elfoglalt pontos helyét, a műfajmeghatározás korántsem biztos.

²² SZENDREI Janka szíves közlése.

²³ A közel 100 középkori zsolozsmakódex repertóriumát tartalmazó, folyamatosan bővülő internetes CANTUS adatbázis (<http://publish.uwo.ca/~cantus/>) [a továbbiakban: CANTUS] hat ilyen forrást jelöl meg; egy kivételével valamennyi bencés, s azon belül is a hirsau reformkörhöz tartozó kolostorok (St. Lambrecht, Kremsmünster, Einsiedeln, Zwiefalten, Weingarten) valamelyikének kódexe. E monasztikus forrásokon kívül az antifónát eddig csupán a prágai Szent Vítus székesegyház két korai (13. század végi, ill. 14. századi) breviáriumában (Praha, Universitní knihovna, XIV A 19; Praha, Knihovna Národního muzea, XV A 10) találtuk, a későbbi cseh kódexek azonban nem tartalmazzák. Vö. CZAGÁNY Zsuzsa: *Corpus Antiphonalium Officii Ecclesiarum Centralis Europae* [a továbbiakban: CAO-ECE] III/A. *Praha (Temporale)*. Budapest, 1996. 114. (nr. 22390), 131.

Szám szerint a legnagyobb csoportot az ún. metzigót notációs töredékek alkotják.²⁴ A notáció azonos megnevezése alatt létrejött egység valójában árnyalataikban különböző hangjegyírásfajtákat takar, és részletmegfigyelésekre ad alkalmat.

Az 1940-es fragmentum (Cz. Fr. 14.) különleges custosa és punctummal induló climacusa érdemel figyelmet. E két sajátosság lelőhelyéhez képest északabbra helyezi a kéziratot: általuk a Felvidékhez, valamely idegen hatás alatt működő műhelyhez köthetjük.²⁵ Megtört, merev gotizálás jellemzi az 1300-as töredéknek (Cz. Fr. 12.) mind szöveg-, mind kottairását, amely leginkább a clivis két hangjának külön-külön sarkított rombuszá formálásában érhető tetten.

Bár a szokatlanul monumentális kiállítású 1775-ös töredéken (Cz. Fr. 16.) olvasható szillabikus tétel jelkészlete igen szerény (szinte csak punctumok alkotják), a *gurgiti* / *partim levas* fölött elmosódottan kivehető pes az – öt kottavonalával egyébként is külföldi hatást tükröző – metzigót notációnak a wrocław-i egyházmegye kódexeiben fellelhető sajátos alakjával vág egybe.²⁶

Említhetünk még egy, a wrocław-i lokális alakításra igen emlékeztető jellegzetességet fragmentumaink metzigót notációján belül. A T 56/c és 49/b jelzetű töredék-sorozaton (Cz. Fr. 18, 22.) több helyen hajszálvonallal összekötött két punctum jelzi a szekundlépést, de csak a scandicusban és annak összetételeiben, illetve visszahajló pes-szel végződő összetett neumákban. Felmerülhet, hogy a sajátos neuma-alak a tollkezeléssel összefüggésben jött létre, hiszen némely esetben felfogható a punctumok vékony befutó és kifutó vonalai érintkezésének is. Jelenléte azonban félreérthetetlen, hasonlóan a Nagyszébenben őrzött antifonále kottairásához.²⁷ Lehetségesnek tartjuk, hogy e három kézirat valamely erdélyi szász városban működő scriptoriumban készült. E hipotézis megerősítéséhez egyrészt a töredékek könyvtörténeti háttere, másrészt a tartalmi analízis eredménye járulhat hozzá.

Mivel a könyvkötők minden bizonnyal a közvetlen közelükből vették az előzőekhez és a kötés megerősítéséhez szükséges makulatúrát, valószínűsíthető, hogy a kódex, amelyhez a töredék egykor tartozott, a könyvkötőműhely vidékéről származik. És fordítva: feltételeznünk kell, hogy a kötés valahol ott készülhetett, ahol a valamikori kézirat keletkezését és használatát sejtjük. RAINERIUS de Pisis

²⁴ A notációs terminológia használatával bővebben a katalógus bevezetőjében foglalkozunk.

²⁵ A custosformához lásd SZENDREI Janka: *Középkori hangjegyírások Magyarországon*. Budapest, 1983. (Műhelytanulmányok a Magyar Zenetörténethez 4.) 36, 136. (33. jegyzet), 139. (9a. jegyzet).

²⁶ SZENDREI: *Choralnotationen...* i. m. 444.

²⁷ Sibiu, Muzeul Național Brukenenthal, Ms. 594. DOBSZAY L. bizonytalan provenienciájúként határozta meg a kódexet; sem szebeni, sem magyarországi eredetét nem látja bizonyítotttnak. Lásd: DOBSZAY László: *Corpus Antiphonarum. Európai örökség és hazai alakítás*. Budapest, 2003. 352.

*Pantheologia*ja két részének kötése a csíksomlyói kolostori könyvtár nemrégiben felfedezett gótikus kötéscsoportjához tartozik. Díszítéseik a 15. századi bécsi kötések stílusában készültek, de a munkákon némi provincializmus érezhető.²⁸ A kötésvizsgálat eredményeit a pergamentöredékek is megerősítik: a hasonlóan tartott, szintén ősnymotatványt – ASTESANUS de Ast művét – fedő bőrborítás táblájából az egyik Pisis-kötet ragasztott előzékeihez (T 56/c) tökéletesen illeszkedő antifonále-fólió (T 106) került elő.²⁹ A szóban forgó könyveket tehát két különböző, azonban egyazon helységben (vidéken) működő műhelyben köthették be. A *Pantheologia* I. kötetének fűzéséből kifejtett oklevélfogalmazvány-részletek a háromszéki Várhegy falut említik, és a Brassó közeli Töröcsváron íródtak 1484-ben.³⁰ A *Pantheologia* és az ASTESANUS de Ast-mű gótikus kötését így egyelőre némi óvakodással – tekintve, hogy díszítéseikhez hiányoznak az analógiák – két 15. század végi dél-erdélyi, szászöldi könyvkötő műhelynek tulajdoníthatjuk.

A szászöldi műhelyek melletti érvelésünkben még a könyvek bejegyzései³¹ és a feltárt kódextöredékek játszhatnak szerepet. Az utóbbiak elemzése a könyvtörténeti konklúzióktól függetlenül hasonló eredményre vezetett. Az initálék színezés- és díszítésmódja (emberfejek), a breviarium notatum archaikusnak számító műfaja és kéthasábos elrendezése³² egyrészt valószínűsíti az erdélyi eredetet, másrészt a külső jegyek a notációval egyetemben összetartozónak mutatják a két *Pantheologia*-kötetből kibontott, részben antifonáléból, részben breviarium notatumból való hat fóliónyi töredéksort.

Az erdélyi szász vidék középkori liturgikus kódexeinek friss tapasztalatokon és módszereken nyugvó tanulmányozása csak a közelmúltban indulhatott meg; a kutatás még az első analíziseknél tart.³³ A gyér forrásanyagból nehéz

²⁸ A kötések díszítésének leírása és rokonságuk: MUCKENHAUPT: *A csíksomlyói ferences könyvtár...* i. m. 69, 71.; Adattár: II. 1, 10, 76, 77, 81.

²⁹ A fennmaradt pergamenlapok (T 49/b, 56/c-d) a RAINERIUS de Pisis: *Pantheologia* (Sign. Inv. 6230, 6215) mindkét kötetében (egymásra) ragasztott előzékekként szolgáltak. – Eredetileg az ASTESANUS-mű (Sign. Inv. 6583) kötésének mindkét tábláját pergamentöredék erősítette, de az előtábla erősítése valószínűleg megsemmisült, hiszen az egész könyv tetemes károkat szenvedett 1985 előtt. Az előtáblán látható lenyomatot azonban fel tudtuk használni leírásunkhoz (lásd Cz. Fr. 17.). Az összefüggő töredéksor (T 106, 56/c) teljes tartalmi ismertetése a katalógus megfelelő helyén következik (Cz. Fr. 18.).

³⁰ MUCKENHAUPT: *A csíksomlyói ferences könyvtár...* i. m. 69 – 70, 178. 48. kép.

³¹ Mind erdélyi szász tulajdonosokra vallanak. A RAINERIUS de Pisis *Pantheologia*jának II. Kötetében olvasható bejegyzés („Secunda pars pantheologie XII fl[orenis] beyde te[il]”) alapján erdélyi szász könyvgyűjtőre lehet gyanakodni. MUCKENHAUPT: *A csíksomlyói ferences könyvtár...* i. m. 71, 179.

³² Az ország peremvidékeinek német kultúrájú központjaira jellemző a 15. században. SZENDREI: *Középkori hangjegyzések...* i. m. 65, 136. (33. jegyzet).

³³ REINERTH vizsgálatai korábban a miselurgia rajna-vidéki származásának bizonyítására irányultak. Lásd: REINERTH, Karl: *Missale Cibiniense. Der Meßritus der siebenbürgisch-sächsis-*

határozott következtetéseket levonni az erdélyi (gyulafehérvári) egyházmegye területén fekvő, annak alárendelt, de etnikailag elkülönülő régió és rangos városlas települései, melyek később önállóságukat hangsúlyozták; valamint a jogilag Esztergomhoz tartozó szebeni és barcasági társaskáptalan középkori liturgikus gyakorlatáról.³⁴ Feltehetően eleve szembe kell néznünk az adatok és a mögöttük meghúzódó gyakorlat sokszínűségével. Az eddig felmerült kérdések ugyan továbbra is nyitva maradnak, a csíksomlyói könyvtár hipotetikus szászöldinek vélt kódextörédei mindenképpen hozzájárulnak a forrásínség enyhítéséhez, és fenntartják a kutató kíváncsiságát a régi Magyarország egyik sajátos területének kultúrája és zeneélete iránt.

Amint azt fent már megjegyeztük, a T 106-os csonka kódexlap (Cz. Fr. 17.) a T 56/c jelzetű fragmentummal (Cz. Fr. 18.) azonos kódexből származik; a tartalmi rekonstrukció alapján bizonyos, hogy eredetileg annak két fóliója közé illeszkedett. A két töredék együttesen három officium – Visitatio BMV, Margaretha és Maria Magdalena – részleteit őrizte meg. Az *In Mariae virginis utero laudes*-antifónasorozat a Közép-Európában nagy népszerűségnek örvendő *Exsurgens autem Maria* Visitatiós história (július 2.) része volt;³⁵ a magyarországi források többségében is ezt találjuk. A Margaretha-officium (július 18.) második vesperásának Magnificat-antifónája helyén töredékünk a *Sanctum nomen Domini* tételt rögzíti. A központi esztergomi hagyományt közvetítő zsolozsmakódexekben ezen a helyen az *Olybrius transiebat* antifóna áll (ez feltehetőleg hazai jellegzetesség), ellentétben a peremterületek gyakorlatával, melyben a töredékünkkel egyező, a délnémet-cseh térségben is ismert *Sanctum nomen* gyökerezett meg.³⁶ Ezt olvassuk valamennyi vizsgált szépasségi forrásban, valamint a brassói breviáriumban is. Töredékünk provenienciameghatározását tovább segíti a Maria Magdalena-zsolozsma (július 22.) egyetlen, a fragmentumon olvasható tétele, a *Celsi meriti Maria*, mely az esztergomi forráskörben ismeretlen,³⁷ inkább véletlenszerűen fordul elő a szépasségi zsolozsmakóde-

chen Kirche im Mittelalter. Köln – Wien, 1972. (Siebenbürgisches Archiv. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. Dritte Folge. Band 9.) – A zsolozsmaforrások temporale-repertoárján végzett újabb összehasonlító elemzést lásd DOBSZAY: i. m. 346–353.

³⁴ Vö. GÜNDISCH, Gustav: *Sächsisches Leben im 13. und 14. Jahrhundert*. = *Geschichte der Deutschen auf dem Gebiete Rumäniens*. Erster Band: 12. Jahrhundert bis 1848. Szerk. Carl GÖLLNER. Bucureşti, 1979. 56–59. – A szebeni prépostság a 15. század elejére elsovadt. Vö. F. ROMHÁNYI: i. m. 45.

³⁵ A história szerzője-összeállítója a 14. századi JOHANNES de Jenstein prágai püspök. A história szövegkiadását lásd AH XLVIII (1905) 39.

³⁶ A CANTUS adatbázis a *Sanctum nomen* antifónát összesen hat osztrák forrásból dokumentálja. A cseh adatokat lásd CZAGÁNY Zsuzsa: *CAO-ECE III/B. Praha (Sanctorale, Commune Sanctorum)*. Budapest, 2002. 120. (nr. 5.0713.0640.).

³⁷ Helyén a *Dum redemptoris* antifóna áll.

xekben, a brassói breviáriumban lejegyzett változata azonban hangról hangra megegyezik töredékünk dallamával.³⁸

Az ugyancsak azonos kódexből származó T 49/b és 56/d jelzetű lapok (Cz. Fr. 21–22.) egy hajdani breviarium notatum két különböző helyéről származnak: míg a mindössze egy fóliónyi T 56/d a vértanúk és szűzek közös, Európa-szerte általános zsolozsmájának részleteit tartalmazza, mely mind a tételek válogatásában, mind azok zenei megformálásában kevés lokális jellegzetességet hordoz, a 49/b fragmentum annál több egyéni megoldással kecsegtet. 1. és 2. fóliója csaknem a teljes vízkereshti matutinumot megőrizte. A 3. lapon (f. 3) a Vízkereszt nyolcada utáni első évközi vasárnap matutinumának tételei maradtak fenn; az eredeti breviáriumban a 2. és 3. fóliót becslésünk szerint 12–14 lap választotta el egymástól.

Az 1. fólión a vízkereshti officium completoriumának *Stella ista sicut flamma* kezdetű antifónája látszik. A *Nunc dimittis* canticumot keretező darab e liturgikus funkcióban való megszólaltatása ugyan a középkorban általánosnak mondható, töredékünk azonban nem a magyar források különleges, másutt ismeretlen 6. tónusú darabját, hanem az Európa-szerte elterjedt 7. tónusú változatot rögzíti. Ezt a dallamvariánszt a közép-európai térségben tudomásunk szerint csak a délkeleti (erdélyi-váradi) ritusterület kódexei őrzik.³⁹ E variáns alapján töredékünket – ill. az eredeti breviáriumot – is ehhez a forráscsoport-hoz sorolhatjuk. Ezt a feltevésünket támasztja alá a töredéken olvasható vízkereshti matutinum-antifónák válogatása és elrendezése is. Az *Afferte – Fluminis – Psallite* összeállítás a magyarországi peremterületek forrásaira jellemző⁴⁰, ezt találjuk a 12. századi *Codex Albensis*-ben⁴¹, valamint a rendelkezésünkre álló brassói és szebeni zsolozsmakódexekben is.⁴² Az *Illuminare illuminare* responzórium megjelenése a vízkereshti I. nokturnus 3. responzóriumaként viszont egyértelműen a szebeni breviáriummal rokonítja töredékünket.⁴³

Erdélyi szász eredetűnek vélhetjük két további, ugyancsak összetartozó töredékünket is. A 2191, ill. T 35/b jelzetű fragmentumokat (Cz. Fr. 19–20.)

³⁸ *Breviarium notatum saec. 14. II. kötet.* Braşov, Biserica Evanghelică, Sign. I F 69. [a továbbiakban Cor-69] p. 511.

³⁹ A két antifóna kiadva: MonMon V. nr. 6151, 7130*. A variánsokról lásd DOBSZAY: i. m. 195.

⁴⁰ A központi esztergomi források ezeket az antifónákat Vízkereszt oktavájának zsolozsmájában énekeltetik. Vö. DOBSZAY László: *CAO-ECE V/A. Esztergom/Strigonium (Temporale)*. Budapest, 2004. 108. (nr. 13690–13911).

⁴¹ *Codex Albensis*, f. 29r-v. Faksimile kiadása: FALVY Zoltán–MEZEY László: *Codex Albensis. Ein Antiphonar aus dem 12. Jahrhundert*. Budapest–Graz, 1963. (Monumenta Hungariae Musica I.).

⁴² *Breviarium notatum saec. 14. I. kötet.* Braşov, Biserica Evanghelică, Sign. I F 82. – *Breviarium saec. 14. Sibiu*, Muzeul Naţional Brukenthal, Ms. 685 [a továbbiakban Cib-685].

⁴³ A magyarországi források többségében ez a tétel a III. nokturnus elején, a brassói breviáriumban a II. nokturnus végén kapott helyet (Vö. DOBSZAY: *CAO-ECE V/A.* nr. 13930). A töredékünkkel egyező liturgikus funkcióban egyedül Cib-685 tünteti fel.

egy hajdani breviarium notatumból emelték ki. A két csonka pergamenlap közül sajnos csupán egyikük (Sign. Inv. 2191) tartalmi rekonstrukciója volt lehetséges. A T 35/b szöveg- és kottairása csaknem olvashatatlan. Az általa őrzött egyetlen hangjelzett darabnak mindössze műfaját tudtuk teljes biztonsággal megállapítani: egy matutinum harmadik nokturnusának rezponzóriumáról van szó. A szembetűnő piros O-iniciálé, a halványan kivehető „mulieris” szó, valamint a több helyen kirajzolódó, szekundonként lefelé haladó négy-öt hangból álló climacusok láncolata arra utal, hogy a nagy valószínűséggel 5. (f-) tónusú tétel talán valamely női szent késő középkori új stílusú verses históriájának része volt. Az egykori breviárium másik fennmaradt lapján olvasható két olvasmány és rezponzorium a 11000 szűz, azaz Ursula és társnői (október 21.) zsolozsmájából származik. Az officium azonban nem a középkori magyar liturgikus kódexek többsége által rögzített *Laetis canamus vocibus* história,⁴⁴ hanem az *O felix Germania* verses ciklus, amely elsősorban az osztrák-német térség forrásaira jellemző.⁴⁵ E históriát a középkori magyar hagyományban eddig csak szepességi kódexekből, valamint két erdélyi forrásból, a brassói breviarium notatumból⁴⁶ és az ún. tordai breviáriumból⁴⁷ tudtuk dokumentálni. A töredék tartalma alapján tehát a hajdani kódex provenienciáját is ebben a földrajzi körben kell keresnünk.

Két graduále-töredékünk (Sign. Inv. 1331, 2203 – Cz. Fr. 13, 15.) provenienciája után is német kultúrájú központokban nyomozhatunk.⁴⁸ Az 1331-es töredéken látható tételek rendje (a vasárnapok számozása is) megegyezik szűrőpróbaszerűen vizsgált külföldi graduálék és hazaiak: a Bakócz, a Futaki, a Kassai (II. kötet), az Erdélyi, a Kolozsvári és a 16. századi Brassói graduále beosztásával,⁴⁹ egyetlenegy: az *Alleluia. In te Domine speravi*-t kivéve, ame-

⁴⁴ KOVÁCS Andrea: CAO-ECE V/B. Esztergom/Sanctorale. nr. 5.1021.0010–5.1021.0640. (Megjelenés alatt).

⁴⁵ A verses história kiadása: AH V. (1889) 87. – HUGHES, Andrew: *Late Mediaeval Liturgical Offices*. [elektronikus katalógus] nr. UR71.

⁴⁶ Cor-69. Mind a rezponzóriumok, mind az olvasmányok megegyeznek a töredéken olvasható tételekkel.

⁴⁷ „Tordai” breviárium (1461). Alba Iulia, BCS filiala Batthyaneum, Sign. R III 40. Az Ursula-officium rezponzóriumai azonosak a töredék által rögzített tételekkel, az olvasmányok azonban eltérnek azoktól.

⁴⁸ A fragmentumok elemzésén kívül egyrészt az egyik könyv megjelenési helye (Sign. Inv. 1331), másrészt mindkettő használói bejegyzései nagy súllyal szólnak emellet.

⁴⁹ *Bakócz graduále* saec. 15/16, Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, MS I.1. (modern kiadását lásd az 51. lábjegyzetben) – *Futaki Ferenc graduáléja* (1463). Istanbul, Topkapı Sarayı Müzesi 68. – *Kassai graduále* saec. 16/in, II. kötet. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Clmae 172b. – *Erdélyi graduále* (1534). Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Fol. Lat. 3815. – *Kolozsvári graduále* saec. 16/in. Alba Iulia, BCS filiala Batthyaneum, Sign. I. 1. – *Brassói graduále* saec. 16/in. Sibiu, Muzeul Național Brukenthal, sine Sign.

lyet az említettek közül három könyvben (Futaki, Kolozsvári, Brassói) a *Diligam te* helyettesít; a Bakócz és az Erdélyi graduáléban ide a *Deus iudex* került. Így végső soron az *In te Domine* alleluja mindegyikben – kivéve a Futaki graduálét, ahol csak utólagos megjegyzés utalja V.-ről a következő vasárnapra, és a Kassai graduálét (szintén V. vasárnap) – a VI. vasárnap énekeként jelenik meg, ugyanúgy, mint az esztergomi hagyománykör jellemző és stabilnak mondható alleluja-sorozataiban.⁵⁰ Mivel tehát az *In te Domine speravi* alleluja helye a IV. vasárnapon egyedi megoldásnak látszik, megkísérelhetünk a Pünkösöd utáni vasárnapok alleluja-repertoárjából következtetni bizonyos liturgikus karakterisztikumokra és a töredék provenienciájára. A fragmentum természetesen nem nyújt kimerítő információkat a Pünkösöd utáni vasárnapok miséiről a hagyománykör és gyakorlat esetleges pontos azonosításához. Ennek ellenére leszögezhetjük, hogy a graduáléban, amelyből származik, valószínűleg egy olyan, az esztergomi szokásrendtől eltérő *Verba mea* nélküli Alleluja-sorozatot találunk, amelyben némi variabilitás eredményeként az *In te Domine* akár a negyedik helyre is kerülhet.⁵¹

Az introitus (*Dominus illuminatio*) dallamvariánsai általában jól illeszkednek a középkori magyarországi hagyománykörbe. A variábilis pontoknak

⁵⁰ A Szepesi graduále Szentháromság vasárnapja után számozza a vasárnapokat, de a *Factus est* introitus, ill. az *Illumina* offertorium és a *Dominus firmamentum* communio elhelyezkedésében (II., ill. IV. vasárnap) nem mutat különbséget töredékünk miseénekkrendjével. A *Dominus illuminatio* introitus és az *In te Domine* alleluja azonban az V. vasárnapra csúszott hátra. – Szepesi graduále (1426). Spiš, Ms. Mus. 1.

⁵¹ Ez az alleluja-rend az első öt vasárnapra a következő: *Domine deus meus*, *Deus iudex*, *Diligam te*, *Domine in virtute*, *In te Domine speravi*. (Példák: Regensburg [München, Bayerische Staatsbibliothek, clm 14083.]; Moosburg [München, Universitätsbibliothek 2° 156]; Champagne [Troyes, Bibliothèque municipale 522.]; Halbgebachsen Missale – I. vas.: *Domine deus salutis* – [Sibiu, Muzeul Național Brukenthal, Ms. 3.V.1.]; Magdeburg [Berlin, Staatsbibliothek, 2° Inc. 1488, 5°], a Kassai és vlsz. a Szepesi graduále) – A Brassói graduáléban az első két tétel megcserélődik.

Az *In te Domine* alleluját a IV. vasárnapon, tehát töredékünkkel megegyező módon a ratingeni (Düsseldorf mellett) missaléban (München, Bayerische Staatsbibliothek, clm 10075), a Cambrai-i graduáléban (Bibliothèque municipale 60), a Regensburg, Sankt Emmeram graduáléjában (Bamberg, Staatsbibliothek, Lit. 6) találjuk. –

Az *In te Domine* a *Diligam* elé ugrik a harmadik helyre a nagydisznói (Heltauer) missaléban. Vö. REINERTH, Karl: *Das Heltauer Missale. Eine Brücke zum Lande der Herkunft der Siebenbürger Sachsen*. Graz 1963. (Siebenbürgisches Archiv. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. Dritte Folge. Band 3.) 40. – Uő: *Missale Cibiense... i. m.* 195. – SCHLAGER, Karlheinz: *Thematischer Katalog der ältesten Alleluia-Melodien [...]* München, 1965. (Erlanger Arbeiten zur Musikwissenschaft. Band 2.) 25–29. – PAUCKER, Günther Michael: *Das Graduale Msc. Lit. 6 der Staatsbibliothek Bamberg*. Regensburg 1986. 203. – Lásd: továbbá: http://www.uni-regensburg.de/Fakultaeten/phil_Fak_I/Musikwissenschaft/cantus/intro1_de.htm –

Az esztergomi alleluja-sorozatot lásd *Graduale Strigoniense* (s. XV/XVI). Közr. SZENDREI Janka. Budapest, 1993. (Musicalia Danubiana 12.) I. 32.

majdnem mindegyikénél megfigyelhető a Brassói graduále alakításával – néha csak azzal – egybeeső mozzanat, azonban feltűnik egy-két egyéni melizmaegyszerűsítés. Hasonló a helyzet az *In te Domine speravi* allelujánál is: legalább három esetben ütközünk a melizmatikus szakaszok rövidítésébe, amelyekhez pontos párhuzamot összehasonlító adataink nem kínálnak.⁵² Az egyszerűsítésekre elsősorban a központi esztergomi forráskörön kívüleső (vagy a nagyon késői) könyvekben figyelhetünk fel (Kolozsvári, Brassói, Szepesi, Kassai, Szántó graduále⁵³), de töredékünk néhol kétségtelenül egyedí megoldással szolgál – éppen úgy, mint a 2203-as jelzetű a Commune Apostolorum allelujáiban és offertoriumaiban.⁵⁴ Az 1331-es fragmentumon az *Ego clamavi* communio pedig nyolcadik tónusú változatban szerepel – a Futaki graduále tételéhez hasonlóan, de eltérő variánsban –, miközben a magyarországi gyakorlatban hatodik tónusú formája volt általánosabb.⁵⁵ A 2203-as töredéken fennmaradt *Alleluia. Iam non estis hospites* a közép-európai források többségében 3. tónusúként fordul elő. Egyes magyar források ezzel szemben a darabot *d*-re transzponálják és első tónusban értelmezik.⁵⁶ Töredékünk az alleluja *e*-re transzponált variánsát tartalmazza, a Bakócz graduále első lejegyzésével csaknem teljesen egyező „köztes” megoldásban.⁵⁷

Mindezen megfigyelések alapján, de figyelembe véve a hordozókönyvek eredetét és használatát is, a töredékeinket magába foglaló egykori misekódexeket valamely önállóságra törekvő és német mintákat követő erdélyi, illetve felvidéki városba utalhatjuk.

Hangjegyírásuk alapján végül e csoportba sorolhatunk három töredéket, melyek sem külső ismertetőjegyeikkel, sem tartalmukkal nem nyújtanak fogódzót eredetük feltárásához. Az 1775. jelzetű hymnarium-részlet (Cz. Fr. 16.)⁵⁸ és az 1940-es antifonále-fólió (Cz. Fr. 14.) anyaga túl kevés, ill. túl általános ahhoz, hogy a provenienciameghatározásban alkalmazható legyen. Az 1300-as jelzetű fragmentum valamivel többet árul el az egykori kódex származásáról: a Keresztelő János zsolozsmájának (június 24.) kivágatát tartalmazó pergamenlap a matutinum II. nokturnusának öt antifónáját őrizte meg, amely egyértel-

⁵² Vö. WAGNER, Peter: *Das Graduale der St. Thomaskirche zu Leipzig*. Leipzig, 1930.

⁵³ Gyöngyösi Szántó András graduáléja (1618–23). Budapest, Egyetemi Könyvtár, A 114.

⁵⁴ Itt közelebbi párhuzamként a passauai graduále említhető. *Graduale Pataviense*. Wien 1511. Kassel – Basel, 1982. (Das Erbe Deutscher Musik 87.).

⁵⁵ *Graduale Strigoniense* i. m. 60. (Vö. Futaki graduále, f. 132v.).

⁵⁶ *Missale Notatum Strigoniense*. Közr. SZENDREI Janka–Richard RYBARIČ. Budapest, 1982. (Musicalia Danubiana 1.) 319v; Bakócz graduále 2. változata: *Graduale Strigoniense* i. m. II. 315.

⁵⁷ *Graduale Strigoniense* i. m. II. 212. (I. 68.).

⁵⁸ A *Magne Deus potentiae* himnusszal. Vö. AH LI. 38. – MonMon I. Mel. 145. (Lásd: a és 18. és 19. lábjegyzetet.) A magyar kódexek közül csekély eltéréssel a *Psalterium Blasii* tartalmazza. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Clmae 128. f. 101r.

műen utal az antifonále monasztikus eredetére. Bár a középkori Magyarország területéről nem maradt fenn teljes monasztikus zsolozsmaforrás, amelyet összehasonlító vizsgálatunkban felhasználhattunk volna, a mai Ausztria területén fekvő St. Lambrecht bencés apátság 14. századi antifonáléja Keresztelő János ünnepén a töredékünkkel egyező tételösszeállítást tartalmazza.⁵⁹ A fragmentumon olvasható *Priusquam te formare* responzórium Európa-szerte elterjedt, a hozzá kapcsolódó *Ad omnia quae mittam verus* azonban igen ritka: a magyar források nem ismerik, s a csekély számú külföldi adat ismét bencés párhuzamra utal.⁶⁰ Az antifonadallamok látszólag a pentaton variánskörhöz tartoznak, kivéve a *Reges videbunt* tétel egyetlen pontját: *tu-um*. A *Nazareus vocabitur* antifona töredékünkön is olvasható 7. tónusú transzpozíciója térségünkben ritka,⁶¹ de a délnémet bencés és az utrechti, mainzi, passai szekuláris zsolozsmakódexekből jól adatolható.⁶² A notáció, a tételösszeállítás és a zenei variánsok alapján azt feltételezhetjük, hogy az eredeti kódex valamely külföldi bencés kolostorból származott.

Mennyiségét tekintve viszonylag szerény, ám számunkra annál értékesebb a magyar (esztergomi) notációs töredékek csoportja. Az öt fragmentum közül egyet a 13., egyet a 14. és hármat a 15. századra datálhatunk. A legkorábbi T 55/b (Cz. Fr. 7.) breviarium notatum-kivágat a meglehetősen szegényes 13. századi magyar notációs forrásállományt gazdagítja. Kottairásán megfigyelhető a magyar scriptoriumokat a század elején ért erőteljes metzi hatás, mely a pes- és clivis-formák hegyes, szálkás, aszimmetrikus kivitelezésében mutatkozik meg, és erőteljesen szembenáll a század végére kialakult, kerekded formákat használó kalligrafizálódó írásmodorral. A pes-sarkantyúk azonban kissé megnyúltak, horizontálisan kisimultak, s ezáltal a kottakép némiképp más összbenyomást kelt, mint a korszak többi fennmaradt emléke.⁶³ Ennek oka az lehet, hogy a töredék nem valamely központi műhelyben készült kódexből származik, hanem az ország egy olyan peremvidékéről, melyet eddig nem tudtunk hasonló korú forrásokkal dokumentálni. A 14. századból már több, különböző notációs modort

⁵⁹ Graz, Universitätsbibliothek Ms. 30.

⁶⁰ A CANTUS adatbázisban mindössze két bencés és egy sens-i egyházmegyes kódex tartalmazza.

⁶¹ Szepesi antifonále saec. 15. Spiš, Ms. Mus. No. 2. [A továbbiakban: Scep-2.]

⁶² Vö. CANTUS adatbázis és DOBSZAY: i. m. 224.

⁶³ Zágrábi *Missale Notatum* saec. 13/1. Güssing, Klosterbibliothek der Franziskaner, Cod. 1/43; Budapest, Egyetemi Könyvtár, U. Fr. I. m. 214 (hajlékonyabb, kerekebb, szimmetrikus pes-formák); graduále-töredék F 197 (sarkantyús-íves pes-formák) - Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, E 76, ill. Alba Iulia, BCS filiala Batthyaneum, Sign. R II 73 kötetáblájában fennmaradt töredék. Vö. CZAGÁNY Zsuzsa: *Egy 13. századi graduále két töredéke*. Magyar Könyvszemle CXII(1996) 145-160. - SZENDREI: *Középkori hangjegyzírások...* i. m. 46-52. - Újabban: uő.: *A „Mos Patriae” kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében*. Budapest, 2005. 360.

tükröző emlékekkel rendelkezünk, melyek mögött önálló iskolákat feltételezhetünk. Ezek egyike a SZENDREI Janka által erdélyinek, ill. tágabb értelemben kelet-magyarországnak nevezett scriptorium, melynek fő jellemzője a horizontális elemek kisimítása–megnyújtása.⁶⁴ Töredékünkön e notációs stílus egyik korai előfutárát, kialakulásának hiányzó láncszemét sejtjük.

A dallam látható részletei mindazonáltal egyeznek a későbbi kódexek dokumentálta esztergomi zenei hagyománnyal.⁶⁵ Különbséget két helyen (*Ecce, subsistam*) a notációs megjelenítésben látunk: punctum+scandicus helyett breviarium-töredékünkön két egymást követő pes szerepel. Az 1777-es töredék (Cz. Fr. 9.) antifónáinak dallama is csaknem teljesen egyezik az esztergomi források variánsaival, mivel azonban típusantifónákról van szó,⁶⁶ az egyezésből nem vonhatunk le a töredék provenienciájára vonatkozó következtetéseket. Az *Aspice Domine quia* responzórium 1766–69-es töredékünkön (Cz. Fr. 10.) olvasható variánsa viszont nem egyezik sem a központi esztergomi források, sem az általunk vizsgált periférikus (szepesi, brassói) antifonálék dallamváltozatával; egy meghosszabbított melizma tonális átértelmezéssel (b-rotundummal)⁶⁷ pedig mintha egyesítené magában a kétféle, az esztergomi és a periférikus dallamalakítást.

Visszakanyarodva a notációhoz tanulságosan összegezhetjük megfigyeléseinket a szóban forgó kéziratokról. Az 1766–69-es töredék (Cz. Fr. 10.) a climacusformák közül a vízszintes vonallal (fekvő virgával) induló „kalapos” változatot őrzi normálalakként. Három magyar notációs töredékünkön (Cz. Fr. 8, 9, 10.) szembetűnő a horizontális elemek kisimítása–megnyújtása (a pes és clivis első hangjai), amelybe az említett climacusforma jól illeszkedik. Az 1777-es töredék (Cz. Fr. 9.) gazdagabb jelkészlete a hordozókönyv hátoldalán maradt fenn, amely sajnos csak átvilágítva rekonstruálható valamelyest; ennek alapján úgy tűnik, a notáció félúton áll a közvetlen kurzív előzmények és a stilizált tollkezelés, ill. megformáltság között. Végül az 1766–69-es fragmentum írásképe jellemző a punctumok hosszúkás téglalap alakúvá válása, s ezzel párhuzamosan a klasszikus esztergomi hangjegyírás jellegzetes függőleges pontsorának elferdülése. Töredékünkön a magyar notáció késői félkurzív – hagyományörző, de tagoló – stilizált kódexnotációként jelenik meg. Mindezek

⁶⁴ SZENDREI: *Középkori hangjegyírások... i. m.* 63.

⁶⁵ *Breviarium notatum Strigoniense (s. XIII)*. Közr. SZENDREI Janka. Budapest, 1998 (Musicalia Danubiana 17.) – *The Istanbul Antiphonal about 1360*. Közr. SZENDREI Janka. Budapest, 1999. – *Esztergomi (Budai) antifonále saec. 15/ex*. Bratislava, Archív mesta, EC Lad. 6.

⁶⁶ 4., ill. 8. tónusú típusdallamok. MonMon V. (lásd a 17. lábjegyzetet) nr. 4030, 8054, 8124.

⁶⁷ *A facta est*, ill. *non est* a töredéken punctum, míg másutt melizma; az említett melizma a *domina* fölött.

a jellemvonások valószínűsítik e töredékek erdélyi provenienciáját.⁶⁸ Mi több, az 1766–69-es töredék rotunda-jellegű betűírásának is akad párhuzama az erdélyinek vélt középkori forrásanyagban.⁶⁹

A 744-es töredék (Cz. Fr. 11.) Szent László király csak magyarországi forrásokból dokumentálható *Fons aeternae pietatis* verses históriájának részletét rögzíti.⁷⁰ Ez önmagában is elégséges a hazai proveniencia megállapításához. Kottairása megegyezik a pálos scriptoriumokban művelt hangjelzéssel, mely a klasszikus esztergomi notáció stilizált, a vaskos vonalak ellenére is kerekded, késői könyvírásként is kötött változata.⁷¹

Bár áttekintésünk egyik csoportjába sem tartozik, mégis itt kell emlitenünk egyetlen vonalrendszer nélküli neumaírással készült töredékünket. Az 1955-ös jelzetű fragmentum (Cz. Fr. 6.) tartalma nem sokat árul el a hajdani missale notatum eredetéről: az ádventi kántorböjti péntek introitusa és graduáléja már a legkorábbi fennmaradt európai misekódexekben a töredékünkön is olvasható *Prope esto*, ill. *Ostende nobis Domine*.⁷²

Amint azt bevezetőnk elején kiemeltük, a vizsgált töredékek tárgyalásának elsődleges tagolási kritériumául azok hangjegyírását választottuk, ennek rendelve alá a tartalmi ismertetés során kínálkozó egyéb szempontot. Ennek megfelelően eddig külön-külön foglalkoztunk a kvadrát, a metzigót és az esztergomi notációjú fragmentumokkal. A fennmaradó öt (Sign. inv. 21, 330, 1953, 1241, T 1/b – Cz. Fr. 1–5.) azonban semmiféle hangjelzést nem őriz, így esetükben a tartalmi elemzés csupán a – szövegesen fennmaradt – zenei tételek előfordulásából, összeállításából és elrendezéséből, azaz: a repertoárvizsgálatból levont következtetésekre szorítkozhatott.⁷³ Az ilyen jellegű kutatás természetesen ott lehetett elsősorban eredményes, ahol kellő mennyiségű anyag, a repertoár megfelelő terjedelmű, vagy éppen egy-egy karakterisztikus, vala-

⁶⁸ Hasonló notációfajta őriz néhány korábban előkerült töredék, melyeket SZENDREI paleográfiai elemzésében erdélyinek valószínűsített: SZENDREI Janka: *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. Budapest, 1981. (Műhelytanulmányok a Magyar Zenetörténethez 1.) F 337 (korai stádium), F 45, F 332, F 34, F 348, valamint a Nagyszebenben őrzött erdélyi psalterium (Sibiu, Muzeul Național Brukenthal, Ms. 615). Vö: SZENDREI: *Középkori hangjegyírások... i. m.* 62–63, 72–74, 77. (Faksimilek uo. nr. 15, 29c, 23.) – DOBSZAY L. újabb tartalmi vizsgálata néhány esetben megkérdőjelezte az erdélyi eredetet. Vö: DOBSZAY: *i. m.* 357, 363–364, 368.

⁶⁹ SZENDREI: *A magyar középkor... i. m.* F 45 – Uő: *Középkori hangjegyírások... i. m.* 141. (30. jegyzet) Faksimile uo. nr. 29c.

⁷⁰ MEZEY László: *Athleta Patriae. A korai László-irodalom kialakulása. = Athleta Patriae*. Szerk. MEZEY László. Budapest, 1980. 19–55; DOBSZAY: *i. m.* 402–403.

⁷¹ Lásd: például *Pálos antifonále saec. 15/ex*. Zagreb, Metropolitanska Knjižnica MR 8. A pálosok kottairásáról lásd SZENDREI: *Középkori hangjegyírások... i. m.* 74–76. Faksimilek uo. nr. 24, 25a–e.

⁷² *Antiphonale Missarum Sextuplex*. Közr. René-Jean HESBERT. Roma, 1935.

⁷³ Az 1241-es jelzetű Missale-töredéket – minthogy nagy valószínűséggel ferences eredetű – a kvadrát notációs fragmentumok között ismertettük.

mely térségre-intézményre jellemző kivágata állt rendelkezésünkre. Ezek hiányában kellett lemondanunk a T 1/b (Cz. Fr. 5.), ill. az 1953-as jelzetű töredék (Cz. Fr. 3.) pontos eredetmeghatározásáról: előbbi egy psalterium univerzális anyagát örököltette meg; utóbbi pedig a rajta fennmaradt Wenceslaus-officium részlete alapján éppúgy tartozhatott magyarországi, mint bármely más közép-európai (délnémet, cseh, lengyel) breviáriumba.⁷⁴

Minden bizonnyal szerzetesi fragmentumaink sorába illeszkedik a 21-es számú breviárium-töredék (Cz. Fr. 1), mely két Mária-ünnep, Assumptio és Nativitas zsolozsmájának részleteit tartalmazza. A monasztikus officiumszerkezetről tanúskodik az olvasmányok és responzóriumok száma (négy-négy lektio, ill. responzorium mindkét zsolozsma 2. noktornusában), valamint az egyetlen canticum-antifóna Assumptio 3. noktornusának elején. Annál különösebb, hogy a Nativitas-officium ugyanezen pontján nem a – monasztikus gyakorlatnak megfelelő – canticum-antifónát, hanem a szekuláris úzusnak megfelelő három zsoltárantifónát találunk, amelyek ráadásul az európai források többségében rendszerint éppen a másik, Assumptio BMV zsolozsmában kaptak helyet. Ha azonban alaposabban szemügyre vesszük a lejegyzések írásmódját, világossá válik, hogy a három zsoltárantifóna későbbi betoldás: azok feltehetőleg az eredeti kódex egy későbbi használójától származnak. Ugyanez a használó jegyezte le a f 2b alján, ill. f 1a tetején olvasható *Ornatam in monilibus* responzóriumot. A zsolozsmák keveredését feltehetőleg a töredék két időbeli rétegének egymásra csúszása okozta. Az eredeti kézirat nyilvánvalóan külön-külön – természetszerűleg az időrendnek megfelelő egymásutánban – tartalmazta Mária Mennybemenetelének és Születésének zsolozsmáját. A kódex későbbi használója azonban szükségesnek érezte, hogy az Assumptio officium anyagában eredetileg nem szereplő tételeket is bejegyezzen. Feltételezhetjük, hogy a kiegészítés időpontjában a kódex már csonka volt, azaz a bifólió két lapja között hiányoztak a korábbi lapok; ezzel magyarázható, hogy a három mennybemeneteli antifóna a Nativitas-zsolozsma üresen maradt (vagy inkább addigra már kifakult) helyére került, az *Ornatam in monilibus* responzorium pedig a két fólió közt oszlott meg.

A töredéken fennmaradt zsolozsmaanyag két tétele érdemel különleges figyelmet. A *Sancta Deo dilecta genitrix* responzorium Európa-szerte ritka: *Sancte Deo dilectus* szövegváltozata (*Sancte et gloriose pontifex* verzussal) a Blasius-

⁷⁴ Mindazonáltal az első pillantásra kézenfekvőnek látszó cseh eredet ellen szól a zsolozsmarészlet commune jellege. A cseh kódexek ebben a korban már szinte kivétel nélkül saját törtérialával emlékeztek meg legfőbb nemzeti patrónusukról, s a töredékünkön fennmaradt „archaikus” *Laus alme sit trinitati* Magnificat-antifóna is fokozatosan a háttérbe szorult. Vö. CZAGÁNY: CAO-ECE III/B. 152, 177.

officium tételeként bukkan fel elszórtan.⁷⁵ Alkalmazása az Assumptio BMV zsolozsmában egyedülállónak tűnik, ebben a funkcióban eddigi kutatásaink során másutt nem találtuk. Ugyancsak a ritkaságok közé tartozik a *Salve Maria gemma* responzórium: középkori magyarországi előfordulásáról nincs tudomásunk. Néhány külföldi forrás *Salve serena gemma* szöveggel (*Virgo solamen desolatorum* verzussal) a Dorothea-zsolozsmába illeszti.⁷⁶ Máriára való alkalmazását eddig mindössze egyetlen 13. századi itáliai (assisi) ferences antifonáléból tudjuk dokumentálni.⁷⁷

A 330-as fragmentum (Cz. Fr. 2.) ugyancsak Assumptio BMV zsolozsmájának részleteit tartalmazza, köztük az első vesperás *Vidi speciosam* antifónasorozatát. Az Énekek énekéből vett ciklus alkalmazását az első vesperásban nem nevezhetjük általánosnak: egyes délnémet (passauai) egyházmegyes forrásokon kívül⁷⁸ térségünkben az esztergomi zsolozsmahagyomány vette át.⁷⁹ A központi esztergomi kódexek azonban egyetlen ponton következetesen elválnak a passauai gyakorlattól: a német forrásokban a 3-4. helyen előírt *Ista est speciosa – Ornatam in monilibus* antifónák sorrendjét megcserélik. Töredékünk antifónái viszont nem az esztergomi, hanem a délnémet rendet követik. A vizsgált középkori magyarországi zsolozsmakódexek közül ezt a sorrendet egyedül a váradi breviáriumban,⁸⁰ a szepesi antifonálében⁸¹ és egy pálos breviáriumban⁸² találtuk.

⁷⁵ A HESBERT által közreadott hat korai zsolozsmaforrás közül egyedül a rheinaui antifonále (R) tartalmazza. HESBERT, René-Jean: *Corpus Antiphonarium Offici. I–VI*. Roma, 1963–79. – A CANTUS adatbázis három délnémet (közülük két bencés) kódexet közöl.

⁷⁶ Ebben a funkcióban eddig csupán két forrásból tudjuk dokumentálni: egy 15. századi prágai officiumgyűjteményből (Praha, Universitní knihovna XII A 9), ill. egy 14. századi salzburgi antifonáléból (Vorau, Stiftsbibliothek 287).

⁷⁷ Vö. a CANTUS adatbázissal. *Ferences antifonále*. Assisi, Cattedrale San Rufino – Archivio e Biblioteca 5. A responzorium a kódex függelékében feltüntetett „de BMV” tételek közt szerepel.

⁷⁸ KARNOWKA, Georg-Hubertus: *Breviarium Passaviense. Das Passauer Brevier im Mittelalter und die Breviere der altbayerischen Kirchenprovinz*. St. Ottilien, 1983. (Münchener Theologische Studien II. Band 44.) 225.

⁷⁹ KOVÁCS: CAO-ECE V/B. nr. 5.0815.0010–50. (Megjelenés alatt).

⁸⁰ *Váradi breviárium 1460*. Roma, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. Lat. 8247.

⁸¹ Scep-2.

⁸² *Pálos breviárium*. Güssing, Klosterbibliothek der Franziskaner, Cod. 1/28. A többi pálos zsolozsmaforrás az esztergomi rendet követi.

A katalógus

Itt következő jegyzékünk felépítése, szerkezete nagy vonalakban követi a korai *Fragmenta Codicum* kötetek⁸³ közlésmódját, s egyben igazodni kíván a latin nyelvű kódexkatalógusok régi közreadói hagyományához.

Saját sorszámozásunk (Cz. Fr.) után a címsorokban a fragmentum jelenlegi múzeumi jelzetszámát (*signatura recens*), majd az eredeti kódex műfaját és datálását adtuk meg. Rendezési elvünk a többféle műfajú, korú töredéken belül igen egyszerű volt: különválasztottuk a hangjelzés nélküli (1. csoport: *Liturgica sine notis*) és a kottás (2. csoport: *Liturgica cum cantu*) töredékeket, s ez utóbbin belül kottairásfajtanként (vonal nélküli neumák – esztergomi – metzigót – kvadrát notáció), valamint hozzávetőleges időrendben haladtunk előre.

Az egyes tételek ismertetése élén a kodikológiai leírás áll. Az írástükör (*pars scripta*) méretadatainál a csillag azt jelzi, hogy az adott irányban a tükör nem teljes. Mivel a töredékek legnagyobb részénél a fóliót a könyvborítóhoz szükséges méretre vágták, sőt: mivel némelyiküket csupán a hordozókönyvön, behajtásokkal, ragasztásokkal együtt szemlélhettük meg, a hiányokat külön nem említjük. A veszteségek és az eltakart részek gyakorisága és nagysága miatt az eredeti fólióméret rekonstruálására csak ritkán tettünk kísérletet. A tartalmi leírásokból a megmaradt szövegrészek és kiegészítéseink világosan kiolvashatók. A kódexlap rossz állapotára esetenként a terjedelem mellett utalunk. A fennmaradt töredéken látható sorok számát csak akkor közöljük, ha az egyértelmű (kottaszisztéma szövegalaírással egy sornak számít); kéthasábos, több fóliónyi, kottát és szöveget keverő típus esetén lemondunk róla.

A következő egységben a hordozókönyvvel (*liber tradens*) kapcsolatos adatokat gyűjtöttük egybe. Itt szükségesnek láttuk kissé eltérni mintáinktól, hogy a könyv, a kísérő anyagok (*una tradita*) és végső soron a töredékek sorsáról minél többet eláruljunk. A könyvészeti adatokat minden esetben igyekeztünk külföldi és hazai repertóriumokra való utalással teljessé tenni. E *Catalogus* rovat bibliográfiai adatai rövidítések; feloldásukat hátul, katalógusunk végén adjuk meg. A tulajdonosi és olvasói bejegyzéseket lehetőség szerint bőven és betűhűen, de az annotációknál információs értéküket figyelembe véve válogatva közöljük. A *possessorok* felsorolásának végére kerültek a könyvek hajdani leltározási bejegyzései és régi szignatúrái is.

A kodikológiai leírást a harmadik egységben a kódextöredék kiállítására, szöveg- és kottairására vonatkozó megjegyzésekkel folytattuk (*scriptura, notatio, ornamenta*). Az írásfajtaikat tömör szakkifejezések érzékeltetik. Ezzel

⁸³ *Fragmenta latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis*. Budapest, 1983.; *Fragmenta latina codicum in Bibliotheca Seminarii Cleri Hungariae Centralis*. Budapest, 1988. (Fragmenta Codicum in Bibliothecis Hungariae. I/1–2.).

eltértünk a *Fragmenta Codicum* sorozat legutóbbi két kötetének gyakorlatától, melyben az általánosabb, a notációs családra utaló megjelölést az egyes jellegzetes neumaformákra, valamint az írásírányra vonatkozó tudnivalók követték.⁸⁴ A *Bevezetés*ben viszont ennek megfelelően bővebb teret szenteltünk a hangjegyírásra vonatkozó megfigyeléseknek. A „metzigót” notáció (*notatio gothica Metensis*) kifejezést SZENDREI Jankától vettük át, az egyszerűség kedvéért a katalógusban nem fűzve hozzá külön magyarázatot.⁸⁵ Ugyancsak tőle kölcsönöztük az „esztergomi” notáció (*notatio Strigoniensis*) terminust, melyet egyenrangúként használunk a „magyar” jelzővel.⁸⁶ *Függelék*ben közöljük a töredékeken látható custosformák jegyzékét. Kiemelésüket azért tartottuk fontosnak, mert a hangjegyírás egyéb, olykor csak elmélyült tanulmányozás útján feltárható tulajdonsága mellett a jellegzetes custosforma (vagy éppen a custos hiánya) utalhat látványosan egy-egy térség, ill. notációfajta irányába, s könnyítheti meg a töredék provenienciájának azonosítását.

A szorosan a fragmentum meghatározására vonatkozó adatokat a *provenientia* kérdéssel zárjuk. Itt adjuk meg egyszerűen, ha mégoly bizonytalanul is (kérdőjellel vagy anélkül) a keletkezési vagy használati kört, földrajzi egységet, szerzetesrendet vagy liturgikus úzust, melyhez a valamikori kódex tartozhatott.

Ha szükségesnek látszott, *Notitia* rovatot nyitottunk, hogy bizonyos, az eddigieken kívüleső dolgokat megmagyarázzunk: ilyen a pergamentöredék elhelyezkedése a könyvön, vagy a fragmentummal kapcsolatos régi könyvkötés körüli tudnivalók. Itt említjük, ha az adott tételt egy másik fragmentummal rokonítjuk, azzal azonos kódexhez tartozónak véljük. Végül, ha van ilyen, a *Bibliographia* címszóhoz került az adott hordozókönyvre, a kísérő anyagokra vagy a könyv kötésére vonatkozó szakirodalom.

A töredékek tartalmi leírását az általuk rögzített tételek címszerűen megjelenített liturgikus meghatározása vezeti be, mely magában foglalja a liturgikus időszak (ünnepek), óra, esetenként műfaj megjelölését.

A szöveges és kottás tételeket azok aktuálisan olvasható kezdő- és zárószakaszával azonosítottuk, a köztük levő részre három ponttal utaltunk. Amennyiben a hiányzó rész nem túl hosszú, úgy azt szögletes zárójelek közt teljes terjedelmében közöltük. Ellenkező esetben csupán a hiányzó szöveg egy ré-

⁸⁴ *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Esztergom*. Szerk. VIZKELETY András. Budapest, 1993. (Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae II.). – *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Győr*. Szerk. VIZKELETY András. Budapest, 1998. (Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae III.).

⁸⁵ A magyar szakirodalomban a „metzigót” elnevezés SZENDREI J. saját javaslata. Lásd: SZENDREI: *Középkori hangjegyírások...* i. m. 135. (31. jegyzet). – *Magyarország zenetörténete...* i. m. 200–204.

⁸⁶ Vö. SZENDREI Janka: *Die Geschichte der Graner Choralnotation*. *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae* XXX. (1988). 5–234.

szét adtuk meg, lehetőség szerint kiegészítve a csonka szavakat, mondatokat. A nem rekonstruálható (olvashatatlan, ismeretlen) szöveget szögeletes zárójelek közé zárt három ponttal jeleztük. Törekedtünk a tételek műfajának, liturgikus helyének pontos megjelölésére; feltüntettük a bibliai szakaszok ige helyét, a zsoltárok számát, ill. – ha azonosításuk sikerrel járt – az egyéb szöveges részek (lekciók, homíliák) szövegforrását. A töredékeken szereplő valamennyi szöveget kurzív, a hozzájuk fűzött magyarázatot, kiegészítő kommentárt, műfaj- és hóramegjelölést álló betűvel jelöltük.

Akkor is adtunk fóliószámot, ha a pergamenfóliónak csupán egyik oldala látszik. Ha az egyfóliós töredék mindkét oldala hozzáférhető, a két oldalt „f 1r” és „f 1v” jelöléssel határoztuk meg.

A kétkolumnás elrendezésű kéziratoknál a fóliószám után „a” és „b” betűkkel jelöltük az 1. és 2. kolumnát. Ha egyazon kódexből (egy töredékszám alatt) több csonka fólió maradt fenn, azokat értelemszerűen sorszámoztuk. T 1/b esetében a papírcsíkok elhelyezkedését a fóliószám mellett feltüntetett „s” (= sinistra) és „d” (= dextera) betűkkel érzékeltettük.

Kivételes helyzetű a T 106 és T 56/c töredékpár (Cz. Fr. 17, 18.), mely egymást kiegészítve összefüggő töredéksort alkot. Ezek tartalmi leírását összevontuk, a fóliószámozást kiegészítettük a szignatúrákkal.

Az értékelhetetlenül kis méretű pergamencsíkok (Sign. Inv. 2203, 56/c – Cz. Fr. 15, 18.) tartalmi leírását mellőztük.

Végezetül köszönetet mondunk mindazoknak, akik közvetlen vagy közvetett segítséget nyújtottak nekünk, adatszolgáltatással, tanácsaikkal, bátorításukkal és jóindulatukkal támogattak bennünket kutatásunkban, akár annak korai anyaggyűjtő-tájékoztató, akár későbbi összehasonlító-elemző szakaszában: MADAS Editnek és SARBÁK Gábornak, a *Fragmenta Codicum* kutatócsoport tagjainak, KÖRMENDY Kingának, az MTAK Kézírártára osztályvezető-helyettesének, VELENCZEI Katalinnak, az OSzK Régi Nyomtatványok Tára munkatársának, V. ECSÉDY Juditnak, az OSzK Régi Magyar Nyomtatványok Szerkesztősége munkatársának, ROZSONDAI Bélának, az MTAK Kézírártára nyugalmozott tudományos kutatójának.

Külön köszönet illeti SZENDREI Jankát, az MTA Zenetudományi Intézet Régi Zenetörténet Osztályának vezetőjét, aki nemcsak gondolatait és kutatói műhelytitkait osztotta meg velünk, hanem lehetővé tette, hogy vizsgálatunkhoz az Osztály belső gyűjteményeit (mikrofilmtár, középkori dallamtár, szakirodalom) igénybe vegyük; KISS Gábort, a Régi Zenetörténet Osztály digitális archívumának kurátorát, aki rendelkezésünkre bocsátotta egyedülálló gyűjteményét, s vállalta a tanulmányunkhoz kapcsolódó faksimile-ábrák és -táblázatok gondozását; FÖLDVÁRY Miklós Istvánt, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Latin Nyelvi és Irodalmi Tanszékének tanársegédjét, aki katalógusunk nyelvi lektorálásának terhére viselte.

Rövidítések

Ant.	antiphona
Capit.	capitulum
Coll.	collecta
Comm.	communio
Evang.	evangelium
Grad.	graduale
H.	hymnus
inc.	incipit
Inv.	invitatorium
Lect.	lectio
Offert.	offertorium
Or.	oratio
Ps.	psalmus
Rep.	repetenda
Resp.	responsorium
Secr.	secreta
Vs.	versus responsorii
Vsc.	versiculus

CATALOGUS

LITURGICA SINE NOTIS

Cz. Fr. 1.

Sign. rec.: Inv. 21.

Breviarium monasticum

Saec. 14/1.

Fragm. membr. – 1 bifolium – 203/205 x 347 mm – binae columnae – lineae exstantes 30 – pars scripta non integra *184 x 142/143 mm.

LIBER TRADENS: [CHEVALIER, Antoine R.] Cevallerius, Antonius Rodolphus: [Heb.] Rudimenta hebraicae linguae. De hebraica syntaxi canones generales. – TREMMELLIUS, Johannes Immanuel: Epistola Hebraea. – Vitebergae, Ex Officina Cratoniana, 1591.

CATALOGUS: Index Aur. 136.354. – VD 16 C 2257.

POSSESSOR: *Conv(entus) Csikiens(is) 1664.* – Signaturae: A. [...] *Elementa ling(uae) Heb(raeae) Ant(onii) Rod(olphi) Cevaller(ii)* [saec. 19.] – A. 50 [saec. 19.] – G V 64/1342. [saec. 20.]

ANNOTATIONES: Latinae, Hungaricae et Graecae saec. 17.

SCRIPTURA: gothica textualis saec. 14/1; cursiva textualis.

ORNAMENTA: litterae initiales et maiusculae rubrae; rubricae.

PROVENIENTIA: et origo et usus incertus.

FESTUM ASSUMPTIONIS BMV: RESPONSORIA ET LECTIONES IN II. ET III.

NOCTURNO

FESTUM NATIVITATIS BMV: RESPONSORIA ET LECTIONES IN II. ET III.

NOCTURNO, LAUDES

f 1 [Ass. BMV] (Resp. 4 *Ornatam in monilibus: primam partem responsorii vide in f 2b) [et beatissimam predicaverunt dicentes] unguentum effusum nomen tuum. Vs. 4 Astitit regina ... circumdata varietate. [Rep.] Et videntes eam filie Syon et beatis[simam].*
Lect. V *Beata et gloriosa virgo Maria ... sit ipsa eademque mancipanda nisi divinis.*

Resp. 5 *Beatam me dicent ... et sanctum nomen eius.* Vs. 5 *Et misericordia eius a progenie in progenies [timentibus eum].* [Rep.] *Et sanctum.*

Lect. VI *Hec huius diei est festivitas ... et ammiranda et virtutibus angelicis.*

Resp. 6 *Super salutem et omnem pulchritudinem dilecta es a Domino <et regina celorum vocari digna es> gaudent chori angelorum consortes et concives tui.* Vs. 6 *Paradysi porta ... iterum patefacta est.*

Lect. VI[I] *Ammiratur autem spiritus sanctus ... novi diluculo [aurora rutilans ascensu suo resplendeat, si mulis freta et vallata sanctorum agmi]nibus, unde ut castrorum acies ordinata. Si quidem terribilis suis facta virtutibus ad modum ordinata.*

Resp. 7 *Sancta Deo dilecta genitrix ... Domino semper commenda.* Vs. 7 *Regina celi ianua paradysi mater misericordie.* [Rep.] *Nos ovile.*

Lect. VIII *Electa ut sol fulgore virtutum ... in sede maiestatis sue Domini.*

Resp. 8 *Salve Maria gemma pudicie ... regem angelorum.* V8 *Virgo solamen desolatorum, spes et mater benigna orphanorum.* [Rep.] *Suc[currit].*

Ant. ad Cant. *Sexaginta sunt regine et octoginta concubine ... electa genitricis sue.*

[Ev.] secundum Lucam. *In illo tempore. Intravit Iesus in quoddam castellum et mulier quedam Martha nomine accepit illum in domum suam. Et r[eliqua]* (Lc 10, 38).

[Omelia beati] Augustini (textus vix legibilis). *Hec lectio fratres karissimi pulcherrima ratione dilectionem Dei et proximi rebus et verbis designat. ... mulier quedam Martha nomine excepit [...]*

f 2 [Nat. BMV] [...] *et eterna laus est et ex [...] omnibus [...] suis ipsi gloria virtus et potestas [...] in secula seculorum amen.*

Resp. [8] *Solem [iust]icie regem ... processit ad ortum.* Vs. *Cernere divinum.* [Alia manu scripta: Ant. 1] *Gaude Maria virgo cunctas hereses sola interemisti in universo mundo.* [Ps.] *Cantate [Domino ... cantate; nr. 95]; [Ant. 2] Dignare me laudare te; [Ps.] Dominus regnavit (nr. 96); [Ant. 3] Post partum virgo inviolata. [Ps.] Cantate [Domino ... quia; nr. 97].*

(in rubro:) *Inicium sancti ewangelii secundum Matheum. Liber generationis Iesu Christi filii David, filii Abraham. Moyses vir sanctus ... perfectio eterne beatitudinis nostre congruo sumpsit exordio.*

Resp. [9] *Salve (inc.).*